Ushbu onlayn konferensiya barcha fan tarmoqlaridan ilmiy tezislarni qabul qiladi.

Zamonaviy jamiyat va ijtimoiy-gumanitar fanlar: dolzarb masalalar va ilmiy yondashuvlar nomli ko'p tarmoqli onlayn konferensiyasi

O‘ZBEK TILIDA SO'Z YASALISHI VA MORFOLOGIK USULNING MAHSULDORLIGI

Yusupova Xusnida
Andijon davlat chet tillari instituti 106 - guruh talabasi
Ilmiy maslahatchi : **Yuldasheva Sadoqatoy**

Annotatsiya: Ushbu maqolada o‘zbek tili tilshunosligida so‘z yasalishi tizimi, uning asosiy usullari va ayniqsa, morfologik (affiksatsiya) usulning mahsuldorlik darajasi atroflicha tahlil qilinadi. Maqola davomida ot, sifat, fe'l va fe'ldan so‘z yasovchi qo‘shimchalarning lingvistik xususiyatlari, ularning ma'no hosil qilish imkoniyatlari hamda hozirgi o‘zbek adabiy tilidagi o‘rni misollar yordamida yoritib berilgan. Shuningdek, so‘z yasalishida mahsuldor va kam mahsuldor qo‘shimchalarning chegara va farqlari ko‘rsatib o‘tilgan.

Kalit so‘zlar: so‘z yasalishi, morfologik usul, affiksatsiya, mahsuldor qo‘shimchalar, kam mahsuldor qo‘shimchalar, derivatsiya, ot yasalishi, fe'l yasalishi, sifat yasalishi, so‘z yasovchi affikslar.

Har bir tilning lug‘at tarkibi doimiy ravishda boyib, rivojlanib boradi. Tilning leksik imkoniyatlarini kengaytirishda so‘z yasalishi (derivatsiya) alohida o‘rin tutadi. O‘zbek tili o‘zining boy morfologik va sintaktik imkoniyatlari bilan ajralib turadigan agglyutinativ tillar sirasiga kiradi. So‘z yasalishi – yangi lug‘aviy birliklarni hosil qilish jarayoni bo‘lib, u tildagi mavjud vositalar va qoidalar asosida amalga oshiriladi. O‘zbek tilshunosligida so‘z yasalishining bir necha usullari mavjud:

1. Morfologik usul (qo‘shimchalar yordamida so‘z yasalishi);
2. Sintaktik usul (so‘zlarni qo me’yorida qo‘shish orqali: kompozitsiya);
3. Fonetik usul (urg‘u va tovush o‘zgarishlari orqali);
4. Semantik usul (ma’no ko‘chishi orqali).

Ushbu usullar orasida morfologik usul eng qadimiy, tizimli va o‘ta mahsuldor usul hisoblanadi.

1. MORFOLOGIK USUL VA UNING TILSHUNOSLIKDAGI O‘RNI

Morfologik usul (yoki affiksatsiya) der ekanmiz, so‘z yasovchi qo‘shimchalar (affikslar)ni o‘zak yoki negizga qo‘shish orqali yangi ma'noli so‘z yaratish tushuniladi.

O‘zbek tilida so‘z yasovchi qo‘shimchalar yangi tushuncha, narsa-buyum, harakat yoki belgi nomini shakllantiradi. Morfologik usulning asosiy ustunligi shundaki, u til egalariga mavjud o‘zaklardan tez va aniq yangi so‘zlar yasash imkoniyatini beradi.

So‘z yasovchi qo‘shimchalar mahsuldorlik darajasiga ko‘ra ikki guruhga bo‘linadi:

- Mahsuldor (unumli) qo‘shimchalar: Zamonaviy tilda aktiv qo‘llanuvchi va yangi so‘zlarni osongina hosil qila oladigan qo‘shimchalar.
- Kam mahsuldor (unumsiz) qo‘shimchalar: Cheklangan miqdordagi so‘zlar tarkibida saqlanib qolgan yoki yangi so‘z yasash imkoniyati pasaygan qo‘shimchalar.

2. SO‘Z TURKULLARI BO‘YICHA MORFOLOGIK USULNING MAHSULDORLIGI

O‘zbek tilida morfologik usul asosan ot, sifat va fe'l so‘z turkumlarida yuqori mahsuldorlikni namoyon etadi. Bularga misol qilsak: a) Ot yasalishida morfologik usulning mahsuldorligi. Ot yasalishi o‘zbek tilidagi eng keng tarqalgan va unumli so‘z yasalish sohasidir. Eng mahsuldor ot yasovchi qo‘shimchalar:

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

- -chi: Shaxs, kasb-hunar va mashg'ulot otlarini yasaydi (ishchi, suvchi, sportchi, navbatchi).
- -dosh: Tenglik, hamkorlik va munosabat bildiruvchi otlar hosil qiladi (zamonadosh, sinfdosh, vatandosh).
- -lik / -liq: Mavhum tushunchalar va narsa-buyum o'rnini yasashda ishlatiladi (yaxshilik, do'stlik, paxtakorlik, issiqxona / yerlik).
- -xona / -noma (ot o'zaklariga qo'shiluvchi leksik-grammatik vositalar): (oshxona, kithobxona, taklifnoma).
- Kam mahsuldor ot yasovchi qo'shimchalar:
- -loq: (toshloq, qumloq).
- -g'ich / -kich / -qich: (qizdirgich, o'chirg'ich, suzgich).

b) Sifat yasalishida morfologik usulning mahsuldorligi - belgi-xususiyatni ifodalash darajasiga ko'ra muayyan qo'shimchalar yetakchilik qiladi. Eng mahsuldor sifat yasovchi qo'shimchalar:

- -li: Belgining mavjudligini bildiradi (bilimli, aqlli, mevali).
- -siz: Belgining yo'qligini bildiradi (bilimsiz, unumsiz, mevasiz).
- -iy / -viy: Nisbiy sifatlar yasashda o'ta unumli (tarixiy, ma'naviy, ommaviy).
- -dagisi / -dagi: O'rin-joy va vaqtga nisbat beruvchi (uydagi, bugungi, shahardagi).
- Kam mahsuldor sifat yasovchi qo'shimchalar:
- -ma: (qovurma, suzma — ot va sifat oralig'idagi shakllar).
- -kash: (mehnatkash, dilkash).

c) Fe'l yasalishida morfologik usulning mahsuldorligi – harakat va holatni vujudga keltiruvchi affikslar faol qatnashadi. Eng mahsuldor fe'l yasovchi qo'shimchalar:

- -la: Eng universal va unumli fe'l yasovchi qo'shimcha (gul-la, tuz-la, tayyor-la, ish-la).
- -lan: O'zlik va majhul holatdagi fe'llarni shakllantiradi (ruh-lan, g'urur-lan, tayyor-lan).
- -lash: Birgalik va o'zaro harakatni bildiradi (do'st-lash, gap-lash, kelish-lash).
- Kam mahsuldor fe'l yasovchi qo'shimchalar:
- -ar: (o'sar, ko'kar).
- -ik / -uq: (to'liq, ko'nik).

3. MORFOLOGIK USUL MAHSULDORLIGIGA TA'SIR ETUVCHI OMILLAR

Morfologik usulning mahsuldorligi quyidagi omillar bilan belgilanadi:

- Semantik kenglik: Qo'shimchaning har xil o'zak va negizlarga erkin birkib, yangi ma'no hosil qila olish qobiliyati (masalan, -la va -li qo'shimchalari cheksiz darajada yangi so'zlar yasay oladi).
- Jamiyat va ilmiy-texnik taraqqiyot: Tizimga kirib kelayotgan yangi tushuncha va neologizmlarni nomlashda morfologik yasalishning faollashuvi.
- Agglyutinativ tabiat: O'zbek tilining o'zak va qo'shimchalar chegarasi aniq saqlanadigan mexanizmga egaligi affiksatsiyaning ustuvorligini ta'minlaydi.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, O'zbek tilida so'z yasalishi – tilning leksik va semantik imkoniyatlarini ko'rsatuvchi asosiy manbalardan biridir. Tahlillar shuni ko'rsatadiki, so'z yasalish usullari orasida morfologik usul o'zining tizimliligi, universalligi va sermahsulligi bilan yetakchi o'rinni egallaydi. Ayniqsa, -li, -siz, -chi, -lik, -la, -lan kabi mahsuldor qo'shimchalar bugungi kunda ham yangi neologizm va terminlarni yaratishda faol qo'llanilmoqda. Kam mahsuldor qo'shimchalar esa tilning tarixiy taraqqiyoti va boyligini namoyon etuvchi muhim unsurlar sifatida saqlanib qolgan.

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Morfologik usulning mahsuldorligini o‘rganish o‘zbek tili leksikografiyasi, terminologiyasi va adabiy til me'yorlarini belgilashda muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega.

ADABIYOTLAR (RESOURCES)

1. Shoabdurahmonov SH., Askarova M. va b. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent: “O‘qituvchi”, 1980.
2. Tursunov U., Muxtorov J., Rahmatullayev SH. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent: “O‘zbekiston”, 1992.
3. Rahmatullayev SH. Hozirgi o‘zbek adabiy tili (Darslik). – Toshkent: "Universitet", 2006.
4. Jamolxonov H. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent: “Talqin”, 2005.
5. Hojiyev A. O‘zbek tilida so‘z yasalishi tizimi. – Toshkent: “Fan”, 2007.

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.